

М. М. Хвиль (Полтава)

Як селяни писали листа Сталіну

У спогадах очевидця голоду початку 30-х років йдеться про реальний факт написання селянами села Луценок Полтавської області листа-протесту на ім'я Сталіна та про обставини, за яких це відбулося.

Складними і суперечливими були 30-ті роки в історії нашої країни. Про це вже багато і з різним ступенем достовірності та глибини написано як публіцистами, так й істориками. Безумовно, з'являться й нові публікації на цю тему.

З врахуванням складності і суперечливості того часу треба розглядати зміст і характер кореспонденції, що йшла в центр, зокрема на ім'я Сталіна.

Зрозуміло, що й сама ця кореспонденція не могла бути однорідною та однозначною. Вона складалася з двох цілком протилежних потоків.

Один з них — офіційні листи, телеграми, газетні виступи тощо. Вони здебільшого організовувалися і скеровувалися зверху. Це були вірнопідданські й улесливі звернення до Сталіна, які ухвалювалися на з'їздах, конференціях, зборах та неодмінно починалися словами: «Дорогий (вельмишановний, високоповажний, любий тощо) товариш Сталін!». В кінці таких послань давалися різного роду клятви й запевнення у вірності та проголошувалися багатоповерхові здравиці, причому автори їх вправлялися у вишукуванні найбільш гучних слів і епітетів на знак возвеличення «вождя народів».

Проте був й інший потік листів, який за своєю масовістю, мабуть, аніскільки не поступався першому, хоча про нього тоді нічого не повідомлялося. Це були в основному індивідуальні та групові листи, які ніким не організовувалися, а йшли переважно стихійно, знизу. У них іноді висловлювалися обурення і протест проти офіційної лінії. Звичайно, зміст їх був теж не однаковий. В одних — люди скаржилися на злиденне становище і, доведені до відчаю, просили захисту й допомоги, в інших — робилися спроби узагальнювати становище та звертати увагу центральних властей на необхідність усунення різного роду неподобств й беззаконня. Нерідко у цих листах-зверненнях піддавалися різкій критиці дії місцевих властей. Автори їх ще не завжди бачили, а то й не вірили в причетність до них центру та самого Сталіна. І, нарешті, третя група листів. Вони вже прямо зв'язували різке погіршення становища і найгрубіші зловживання владою з боку центру і особисто Сталіна. Гадаємо, що такі листи спочатку були іменними, але згодом вони ставали анонімними, бо за кожен такий лист можна було поплатитися не тільки свободою, а й життям. Потік викривальних листів-протестів посилювався у зв'язку з трагедією голоду 1932—1933 рр.

Серед маси кореспонденції, особливо цього останнього змісту, в окремий ряд, мабуть, слід поставити листи від найбільш нездоложеної й пограбованої частини населення, яка більше всіх зазнала лиха від голоду, — селян.

Про один з таких листів, прийнятий на сходці невеликого полтавського села Луценок, співавтором якого був автор цих рядків, і йтиметься у цих спогадах.

Сама ідея написати листа Сталіну виникла ще восени 1932 р. в ході хлібозаготівельної кампанії, яка явно мала грабіжницький характер. Уже тоді було ясно, що не уникнути масового голоду. Однак офіційна пропаганда весь час доводила, що партія та уряд не залишать людей у біді, оскільки влада ж народна і перші її турботи — про життя й благо народу. Про те ж саме говорили у своїх публічних промовах Молотов, а пізніше — Каганович, які від імені Сталіна проводили акції по вилученню хліба на Україні.

Проте з початку 1933 р. таких оптимістичних і заспокійливих запевнень ставало все менше. Голод дедалі більше стукав у двері ледве чи не кожної селянської хати. Немало стало з'являтися так званих «пухляків» — людей, у яких обличчя, руки, ноги переповнювалися нездоровою рідиною. Голодування старих і дітей швидко призводило до дистрофії, схуднення, висихання тіла й перетворення його на безжиттєву

мумію. Більшість знеможених не виходили з хат, обмежували рухливість, бо вважалося, що це може надовше зберегти життєві сили, які швидко вичерпувалися. Розмов між людьми було мало — про що в такий важкий час можна було говорити! І все ж під час рідких і короткочасних зустрічей дехто повертався до незабутої теми: «А що як й справді написати... Може, Москва і Сталін допоможуть? Не чужі ж вони... Писати, так писати, й зараз же, негайно, щоб не було пізно...».

Ідея про написання листа ще більше зміцніла, стала просто потребою моменту під впливом слухів, які невідомо звідки поповзли по селу. Начебто десь, зовсім не далеко, під Харковом, селяни справді звернулися з листом у Кремль. Просили допомоги, і вона незабаром прийшла. Цілу хуру хліба привіз у село сам вождь харківських більшовиків Павло Постишев, якого незадовго перед цим Сталін спішно направив на Україну. Так воно було, чи не так, але хороший слух — союзник найкращої надії. Та й ім'я Постишева добре було відомим. І ось почалося нове гадання: «А, можливо, й листа написати Постишеву? Як не є, він друг Сталіна. Може переконати свого хазяїна». Проте більшість стояла на попередньому: «Треба писати самому Сталіну... Він головний вождь, і від нього все залежить». Дехто вказував на слабину в характері Сталіна: він любить, щоб його просили та ще й звеличували. До того ж, з давніх давен відомо: хто стукає у високі двері, тому вони й відкриваються.

Але тут виникла нова, не менш складна і клопітна проблема — хто ж напише такого листа? В селі освічених можна було порахувати на пальцях. Щоправда, писати найпростіші листи рідним уже навчилися багато хто через лікнепи. У даному ж разі треба було писати по-іншому, «по-політичному», як говорили самі селяни. Адже лист мав призначення такому адресатові, що в декого з його майбутніх авторів голова йшла обертом.

Незабаром вибір впав на мого батька, якого всі у селі знали як знаючого ветеринара. В один з перших лютневих днів до нас завітала ціла селянська делегація, яка звернулася до батька приблизно з такими словами прохання: «Миколо Харлампійовичу, ти лікуєш нашу худобу від різних хвороб, а тепер будь добрим захисником нас самих. Допоможи нам скласти розумного листа Сталіну. Вік будемо пам'ятати й молитися за тебе».

Пропозиція була несподіваною. Деякий час ми обговорювали її всією сім'єю. Наша мати — Євдокія Харитонівна висловила свою думку і сказала батькові: «Дивись сам. Людям треба допомогти, але будь обережним. Час важкий, непевний. Боюсь, щоб ти не накликав біди на себе і всю сім'ю». Побоюватися, справді, було чого. Над батьком уже тоді нависали грізні хмари. У колгоспі дохли коні та інші тварини від хвороб і нестачі кормів, а всю вину скидали на ветеринарів. Не коні, мовляв, винні, а спеціалісти. Разом з іншими ветпрацівниками району батька звинувачували в шкідництві. Не пройшло після цього й тижня, як їх заарештували та посадили в лохвицьку тюрму. Так йому і не довелося допомогти своїм односельчанам у здійсненні їх задуму.

Нова група сільських ходаків, прийшовши до нас, висловила співчуття та жаль з приводу арешту батька й звернулася до мене: «Після батька ти старший і найбільш освічений з чоловіків у сім'ї, Макар Миколайович (так і назвали: по імені і по-батькові, хоча мені тоді йшов тільки п'ятнадцятий рік і учився я в сільській семирічці). Приймай сімейний провід та водночас будь для нас повіреним і захисником. Наша надія тільки на тебе».

Шана й довір'я людей для мене дуже багато значили. Вони полегшували наше сімейне горе, вселяли нові сили, збуджували енергію і бажання служити в ім'я людської правди та справедливості. На цей раз теж відбулася наша сімейна рада, хоча вже без батька. Мати знову заува-

жила, що треба бути вельми обережним, але тут же немовби і благо-
словила мене ледве чи не на першій життєвій подвиг.

Вирішили призначити сходку селян в нашій же хаті в останню не-
ділю лютого, коли вже погода явно повертала на весну, хоча вона ні-
кому не віщувала нічого доброго. Хлібороби, які завжди раді цій
благодатній порі року, тепер чи не найбільше побоювалися її, бо з
нею було зв'язане даліше наростання хлібних труднощів та реальної
загрози — страшного голоду. Питання стояло надзвичайно гостро: ви-
живуть вони чи не виживуть? Лист Сталіну саме у той час й мав внести
якийсь перелом у настрої та сподівання голодуючих людей. До того ж
за традицією неділя — це святковий день, коли трударі вільні від уся-
ких буденних турбот. Та і я заздалегідь міг підготуватися до шкільних
занять і написання колективного листа. В підготовку до цієї події залу-
чалися й мої молодші брати — Василь та Андрій, а також найменша
сестра — Надя. Головним їх обов'язком було підготувати і підтримувати
протягом усього вечора єдине тоді й надто примхливе джерело освіт-
лення — блідий каганчик з смердючим солідолом та машинним маслом.

І ось призначений день сільської сходки настав. Звичайно, офіцій-
ного дозволу на її проведення ніхто не давав, та й не міг дати. Щодо
масового і організованого зібрання голодних, які могли висловлювати
своє невдоволення, то про них не могло бути й мови, оскільки вони
розглядалися як «антирадянські зборища». Навіть саме слово «голод»
тоді не дозволялося промовляти, бо нічого подібного в дійсності не-
мовби й не існувало, а були такі собі звичайні труднощі, які, за визна-
ченням самого Сталіна, для того й існують, щоб їх переборювати.

З самого ранку лютувала хуртовина, завивала, наче той голодний
звір, жбурляла з неба на землю сніговий пил. До полудня замело всі
стежки-доріжки. Господарські будівлі, колодязь, погріб зрівняло з сніго-
вими наметами та кучугурами. Кілька разів виходив я з матір'ю на под-
вір'я, щоб розчищати його від снігових завалів.

Як тільки почало сутеніти, у нашу хату стали сходитися поодиночі
або малими групами близькі сусіди, а за ними — ті, хто жив подалі
від нас, на інших вулицях і кутках. Приходили одні чоловіки. Жінки ж
залишалися оберігати невідомо від кого голодні та холодні домівки.

Усі присутні були насаплені, суворі, мовчазні. На їх обличчях по-
мітними були сліди страждань та виснаження. Та й рухи, поведінка лю-
дей були якимись стриманими, млявими. Вони зазнавали мук, бо пере-
живали не тільки за себе, а й за свої голодні сім'ї, за рідних і знайомих,
які голодували і хоча й не були тут, але всіма помислами були разом з
тими, хто зібрався у нашій хаті.

Підходили все нові й нові люди, знайомі й мало знайомі мені.
Декого я навіть не знав по імені. Однак їх знала мати. Вона тепло
зустрічала односельців добрим, привітним словом.

Всі приходили по-зимньому взуті, тепло одягнуті. У багатьох на
плечах були хоч і не нові, але дбайливо збережені кошушки, кобеняки,
чумарки, свити, у яких ці літні люди, мабуть, і весілля ще справляли.
Вони повиймали з сундуків і скринь цю одежину ради значної події
і для того, щоб якимось зігрітись. У тих же, кого голод зачепив не тільки
за тіло, а й за душу, одежа була не те, що стара, а дуже пошарпана,
брудна. Таким людям, мабуть, було вже не до зовнішнього вигляду.

Прибулі з ходу обтрушувалися, дихали на руки, відтирали щоки
і дружно тулилися до грубки, яку ми заздалегідь натопили.

Пробила шоста година вечора. Вже зовсім стемніло. Запалили ка-
ганчик, який до цього стояв напоготові. Людей зібралося дуже багато.
Можна було б і починати. Однак умовлялися почати о 7-й годині,
то ж вирішили чекати на інших. Разом з тим стихійно обмінювалися
думками, що концентрувалися навколо найживотрепетніших питань,
якими тоді жило все село: хліба й голоду. А над ними піднімалися ще
гостріші, якоюсь мірою узагальнюючі проблеми: «Як же далі жити?»

Чи вдасться вижити?». І вже страшно припущення, що частина людей може загинути від голоду, ставало для більшості зрозумілим. Але усвідомлювали й те, що частина людей виживе, що народ безсмертний...

Сталін та голод. Сталін і смерть. Ці питання промовляли в якомусь диявольському взаємозв'язку. І сам цей голод, і саму смерть, що спричинювалася ним, селяни називали не інакше, як сталінськими.

Не втручаючись поки що у розмову, слухав я як присутні гостро та в'їдливо, з почуттям гумору, але разом з тим і власної гідності говорили про складні питання політики, як вони давали вбивчі, але точні характеристики Сталіну, й не міг про себе не думати: «Не такі вже селяни простачки, як про них прийнято говорити. За роки Радянської влади вони політично вирости. Ця влада багато чому їх навчила. Вона не лише прилучила їх до політики, а й дала розуміння багатьох життєвих проблем.» Я прагнув чіткіше зрозуміти, що це за люди зібралися тут і якої вони думки про себе. Так, це прості й скромні, з багатим досвідом життя трударі. Останні роки поставили їх на грань життя та смерті. Але вони й далі хотіли сіяти і ростити хліб, не тільки для себе, а для всього народу, бо така природа селянина... Вони прийшли сюди викласти свої муки і горе, але не для того, щоб скаржитися і плакаться. Ні, не це в природі гордого селянина, а прийшли вони, щоб у листі до Сталіна відверто висловитися з наболілого і владно заявити про свої права хліборобські...

Перебираючи у голові всю простоту й мудрість селянських думок, я, звичайно, прикидав, як мені треба буде викладати все це на папері. Раніше було умовлено про те, що спочатку учасники сходки висловлять усе, що в них наболіло на душі, а уже потім на основі цього, спільними зусиллями буде вироблятися єдиний, спільний текст листа.

Ходики на стіні, нарешті, пробили сьому годину вечора. Зібралось більше трьох десятків людей. Тепер уже можна було починати і саму сходку.

Мабуть деякі читачі з певною недовірою поставляться до того, що селяни засуджували сталінську політику. Скажуть, що тут якась неточність, штучне натягування, видавання бажаного за дійсне, а то й зовсім непристойне впадання в кон'юнктурщину. В ті важкі часи, у ті жорстокі тридцять роки хіба міг хто-небудь хоча б писнути проти Сталіна та його режиму. Це ж, мовляв, було неможливо. Адже тоді сила й слава Сталіна все вище піднімалися вгору, а прості люди немовби втрачали своє місце і роль в історичному процесі. Їх безцеремонно давили та глушили, заганяли у далекі глухомані, темні казематні підземелля, а то й позбавляли життя. То хіба ж хтось міг відкрити рота, щоб відкрито таврувати й засуджувати Сталіна?

Як свідок тих часів і певною мірою учасник тих подій я категорично стверджую: такі мужні й чесні люди були, і вони не мирилися, а боролися. І не тільки герої-одинаки, були й ті, про кого ходили цілі легенди. Але активними борцями за правду і справедливість виступала й основна маса селян, доведена до крайності, коли починало діяти відоме правило: «Якщо так далі жити, то краще вмерти».

Уже з самого початку сходки більшість її учасників виявила негативне ставлення до політики Сталіна. Піддавалася різкій критиці і його ганебна практика нехтування народом, зневажання основної маси селянства. Одразу мова зайшла про «правильну» (малось на увазі — селянську) і «неправильну» (тобто — сталінську) політику та практику. Перша одностайно ототожнювалася з народною, а друга — з сталінською, з антинародною політикою. Правильна виводилася від правди й справедливості, неправильна — характеризувалася несправедливістю, свавіллям, беззаконністю. Дружно, гордо, незважаючи на голод, лунали голоси: «Ми маємо право на краще життя, бо ми, як казав Ленін, творці історії, ковалі своєї долі». І тут же звучали грізні застереження: «Як він, Сталін, сміє нехтувати Леніна, утискувати нас, знущатися над нами..?»

Як він сміє морити народ голодом?..» Під такі доводи і твердження підводилися цілком слушні основи: «Невже Сталін вище народу? Він же повинен служити нам, а не ми йому».

Селян дуже обурювала варварська сталінська політика, спрямована на масове винищення людей або й цілого народу, його передової, освіченої, мислячої частини, політика, яка ставала дедалі зухвалішою.

Юхим Німенко, який славився на селі як передова та розумна людина і яка вже до цього зазнала багато різних утисків та жорстоких гонінь, різко схопився з місця і на всю хату голосно заявив: «Тут нема ніяких загадок — усе ясно, як божий день. Всякий старший чи начальствующий дурень воліє мати під собою більш дурного, щоб розумний, чого доброго, не розкрив дурості старшого, не перевищив його послужбі і не перехопив у свої руки цієї служби. Він у телячому захваті готовий боготворити старшого і при всякій нагоді хвалити його, плескати до нестями в долоні, викрикуючи у тупому сп'янінні здравиці на честь свого «розумного і мудрого» начальника».

Якийсь по-міському зодягнений чоловік, який, можливо, приїхав до когось і теж прийшов на сходку (з добрих чи поганих міркувань — невідомо) кинув у бурхливу суперечку кілька гострих фраз про те, що Сталін заради нашої загальної справи, заради самого народу, бореться з антирадянськими елементами і протипартійними опозиціями і тому вимітає їх грізною мітлою.

Декого це примусило на мить призадуматися.

Та ясність і в це нелегке питання вніс наш сільський любомудр Юхим, який, як виявилось, дещо розбирався і в опозиціях. А вже в тому, хто «наш», а хто «проти нас», він не помилявся. Ю. Німенко просто і переконливо пояснив, що Сталіну уже зараз тісно в нашому домі, тому він і сіє сум'яття, давить та душить неугодних. Сільський мислитель сказав, що Сталін прагне винищити побільше розумних людей, які можуть розібратися, що робить та куди веде кремлівський верховода.

Думки Німенка підхопили і розвинули інші односельці. Зокрема, його близький сусіда по кутку Давид Дем'янович, який був одним з фундаторів колгоспу, а пізніше багато у чому розчарувався та змінив свої погляди, зокрема і на діяльність самого Сталіна, сказав, що мова йде не про якусь ворожу опозицію, а про хибну сталінську позицію і здорову народну опозицію.

Та більше всього на сходці засуджувалася і критикувалася аграрна політика Сталіна, яку він проводив на шкоду селянам. Недаремно її називали антиселянською. Бо й справді: що одержували селяни, в тому числі нашого села, від цієї політики? Відповідь давали самі присутні: «надзвичайки», «продрозкладки», «надпланові податки», «збір данини», «витіснення і обмеження більш заможних селян». А що дала їм колективізація, яка проводилася драконівськими методами? Нестатки, зубожіння, злидні і ось як результат усього — жахливий голод...

Олександр Писаренко, в якого у ті дні ледь животіли дружина та діти, порівняв, що було колись і є тепер. «Раніше,— сказав він,— князі збирали з людей данину, а зараз—Сталін зі своїми сатрапами. Тоді князі хоча що-небудь залишали людям, щоб ті не померли з голоду, а нинішні князі забирають усе і прирікають на голодну смерть». А дід Демид, якого добре на селі знали як старанного баштанника й суворого охоронника вирощеного врожаю, кілька разів намагався розвинути тему про те, що, можливо, все було б інакше, якби не було Сталіна, або він був би зовсім іншою людиною. Коли ж його запитали: «Яким би він хотів, щоб був Сталін, чи той, хто заміняв би Сталіна?», дід тільки буркнув у відповідь: «Таким, як Ленін».

Як завжди, так і на цей раз Максим Іванович підпустив колючого їжачка: «Ти, діду, мабуть, з розуму вижив. Знай, що твоя бабка ніколи

не буде дівкою, а Сталін хорошою і доброю людиною». Дід Демид насупився, а далі сказав, що він зі своєю бабою склали частівки. І дід продекламував їх:

Ленін вірний шлях вказав,
Селянин щоб вільно жив.
Сталін нас в колгосп загнав,
Кріпаками знов зробив.
Ленін захищав наш клас,
Щоб в достатках ми жили.
Сталін обібрав всіх нас,
Щоб в могилу всі злягли.

Хата немовби вся прийшла у рух. Навіть найбільші «доходяги» й ті на якусь мить ожили. Вони ледве чи не плескали в долоні. Всі захоплено коментували цю самодіяльну поезію.

За аналогією з історичними подіями розмова зайшла про те, яку лінію ще недавно проводив Ленін та яку зараз веде Сталін. Розгорілася суперечка навколо відомого постулату про те, що Сталін — це Ленін сьогодні. Після цього Андрій Самсоненко, який був дещо обізнаний з партійними і громадськими справами, висловив свою думку, що лінія Сталіна докорінно відрізняється від ленінського підходу до селянства. Зокрема, він сказав, що Сталін бачить у селянинові не союзника, а ледве чи не ворога. Він вважає, що диктатура пролетаріату і Радянська влада — це диктатура і влада над селянством. Через те він насильно колективізував селян, забрав у них землю, власність, перетворив їх з повноправних господарів у безправних батраків. Це і є соціалізм, за Сталіним, соціалізм без селян і проти селян.

Сказане Андрієм саме напрошувалося на висновки, і дехто вже почав їх робити, кидаючи з місця одну фразу за іншою. Всі зійшлися на тому, що Сталін — такий, яким він є, селянам не потрібний, не підходить їм також його генеральна політика.

Страхиття голоду та масового вимирання, наче ті страшні видіння, щодня поставали наяву перед людьми. Саме життя в натурі творило найжахливіші картини, які гнітюче впливали на свідомість.

Мене ж цікавило те, як ці картини сприймалися і відображалися у свідомості людей, які емоції та думки викликали у них. Слід сказати, що відтворювалися вони з граничною точністю, але висловлювались якось уповільнено, що, очевидно, відповідало ритмові життя голодних та ослаблених людей. У кожному їх слові звучали глибокий біль і стурбованість за своє майбутнє...

Сама наша хата, в якій народжувався такий незвичайний лист, нагадувала чимось активно діючу фортецю на важливому стратегічному напрямі. Ззовні, знадвору на неї навалювалися всі злі сили непогоди, від яких вона гула, тремтіла, й готова була ось-ось зірватися з місця. Всередині ж хата містила розбурхану стихію, хоч і добрих, але гнівних, бунтівливих сил, які свідомо готові були йти проти тодішнього соціального режиму заради того, щоб забезпечити собі право на порядне людське життя без насильства та голоду.

Дивна єдність панувала у цій «фортеці». Люди, здебільшого малограмотні та політично неосвічені, виробляли свою, таку, що йшла від здорового глузду, лінію поведінки. Вони не хотіли вмирати, на що прирікала їх тодішня дійсність, а тому й протиставляли смерті свою жагучу пристрасть до життя.

«Не було в нашому житті нічого більш жахливого, ніж цей ненаситний і всепоглинаючий голод», — щиро ділився своїми думками й враженнями наш близький родич Григорій Зотович. Звертаючись через голови всіх прямо до мене, говорив далі: «Батько твого батька — Харлампій і мій батько — Зот були двоюрідними братами і провели більшість свого життя у панських економіях. Ми з твоїм батьком теж чимало горя зазнали. Змалку надривалися на поміщиків та куркулів. Але такого горя, як нині, повірте, не знали. Були й раніше голодні роки. Скажімо,

у 1921 р. важко було жити, в нашому краї був неврожай, в країні — розруха. Однак, Ленін і держава тоді зробили все, щоб врятувати народ від вимирання. Тепер же смерть прямо спустили з ланцюга й вона давить, душить нас. А з Кремля ніби йдуть команди «Дави, души більше». Не шукають виходу з біди, не дістають хліба, а продають за кордон і ту його малість, яка є в країні. Хіба це соціалістичний порядок? Та це ж прями́сний злочин...». Всі присутні загомоніли, підтримуючи ці важкі слова, наводячи красномовні факти на підтримку таких роздумів. Говорили й про те, що в селі щодня маса людей гине, що вулиці і хати від трупів заповнені сморідом, що бригадир не встигає вивозити померлих на звалище. І про що б не гомоніли тут люди, все зводилося до одного: нема хліба — тому й голод, а щоб зупинити голод — потрібен хліб. От тільки прокляте нерозв'язне питання: «Де і як його дістати?»

А образи і скарги присутніх сипалися дедалі більше.

Ще недавно веселий і жвавий чоловік Андрій Микитович, який тепер сидів з похмурим виглядом та більше мовчав, раптом почав розповідати про те, що вся його сім'я перейшла на жолуді й лісові торішні плоди і коріння, що доводиться розгрібати сніг і копатися у мерзлій землі, аби добути цей харч. «Через те, як бачите, — якось сором'язливо посміхався він, — і сам чорний, як земля».

Тихо скрипнули вхідні двері, й на порозі з'явився худючий Захар Головенків, якого в нас прозвали «козиним батьком». Він вибачався за те, що спізнився, підійшов до мого столу і з заяложеної торби вийняв меншу торбинку, а з неї — якийсь маленький вузлик, а з вузлика — ще менший пакуночок в газеті. Обережно розгорнувши його, поклав те, що в ньому знаходилось, прямо переді мною. Люди нагнулися, щоб краще роздивитися, що ж воно там таке. Захар аж образився: «Що, не бачили нашого теперішнього хліба?» Він взяв шматочок, який так і розсипався у руках, і підніс вгору, щоб усі вже бачили, а далі звернувся до мене: «Бери, посилає його Сталіну. Бодай його черви погані їли...». І додав ще кілька міцних слів. Потім, щоб ні в кого не було сумніву про кого він говорить, сказав: «Я говорю про самого Сталіна. Говорю і не боюсь... Що він зі мною зробить? На хвіст солі насипле. Так ми вже таке бачили і чули. Уже більшого горя, ніж смерть мого Мишка, світ не бачив». Після цих слів дехто з присутніх почав заспокоювати Захара і разом з тим по-доброму докоряти йому, мовляв, знайшовся хобробий заєць.

Худорлявий, хворобливий на вигляд чоловічок Прокіп Овчаренко після своїх міркувань про якість хліба сказав: «А Сталіну не треба посилати такого недоброго... Він самолюбивий і мстивий, образиться та замість хліба пошле туди, де Макар й телят не пасе».

У хаті піднявся гамір, полетіли нові гострі репліки: «Вовків бояться — в ліс не ходити», «Але й дратувати гусей не треба», «Ми ж пишемо Сталіну, тому і з ним треба рахуватися». А сільські ковалі, брати Іван, Гнат і Микола Шепети взялися, було, захищати кремлівського керівника.

Але коли Івана запитали, що ж хорошого він має від нинішнього життя, то він не знайшов що відповісти.

Говорити тут вже було ні про що. Факти свідчили самі за себе. А я мимоволі почав розмірковувати далі. Справді, люди працюють, і більшість непогано працює. Чому ж так злиденно вони живуть? Виходить, праця — ще далеко не все. І раби, й кріпосні селяни, як мене вчили у школі, теж багато працювали. А жили гірше гіршого. Терпіли неволю, над ними тяжів гніт насильства. Так, мабуть, справа не стільки в праці, скільки у тому соціальному режимі, за якого працюють люди.

За столом проти мене сидів хилий, блідий, як віск, засушений, як опеньок, рідний брат Прокопа — Павло Родіонович. Він закликав усіх присутніх до порядку та організованості, злагодженості та примирли-

вості у суперечках. По-доброму радив і мені, що записувати на папері з того, що говорилося на сходці.

Всі добре знали, що Павло ні до колгоспу, ні будучи в колгоспі не нажив ніякого багатства, але дітей у його сім'ї було з десяток.

Голод підступно загрожував їх життю. Щоб якимось підтримати і врятувати своїх дітей, Павло влаштувався старшим сторожем у колгоспній конторі. Там йому іноді вдавалося випросити як милостиню у поважних приїжджих гостей або шматочок недоїденого хліба, чи щось інше із залишків їжі. А вже коли закінчувався робочий день і керівництво — своє та чуже — роз'їжджалось чи розходилося, для Павла наставала та жадана пора, коли він міг вільно хазяйнувати не тільки на столах, а й у сміттєвих ящиках, звідки він вигрібав маленькі й брудні шматочки, крихти хліба, шкурку від ковбаси чи сала. Все це, як дар божий, Павло носив додому і підгодовував цими «ласощами» свою дружину та дітей.

І якраз, коли Павло почав розповідати про свою сімейну трагедію, про те, як діти його вже кілька днів нічого не їли, в хату з криком ввійшла його дружина Мокрина і одразу накинулася на чоловіка: «Ти тут сидиш, язиком плещеш, а меншенька наша від голоду помирає. Корчиться від болю, ніжками перебирає, на обличчі ні кровинки». А потім після паузи додала: «Ану марш додому. Вмирати, так всім разом!»

Грובהва мовчанка запанувала в хаті. Якраз у цю мить погасло й світло каганця. Згодом його знову запалили, а темрява в душах присутніх панувала й далі.

То був час, коли в голодному житті людей можна було всього чекати і навіть найбільш страшне, смертельне не викликало здивування. Та те, що трапилося щойно, приголомшило всіх. Люди мовчки із закам'янілими обличчями проводжали нещасне подружжя. Ніхто й слова, ні півслова не мовив, не висловив ні співчуття, ні жалю...

Я теж сидів у якомусь заціпенінні і думав: «А, може, й справді тут слова вже не потрібні. Велике горе переноситься мовчки. Недарма для вшанування пам'яті померлих існують «хвилини мовчання». Але ж то по померлих. А тут ще йшлося про живих, яких можна було б ще врятувати. На пам'ять приходив відомий вислів: «Чужого горя не буває». Однак це в нормальних умовах життя. А коли вони такі ненормальні, коли горе, а то й смерть самі підносяться до норми і стають звичайними явищами. Коли вони входять у щоденний спосіб життя? При цьому в людей черствіють, притуплюються думки та почуття. І мабуть, за таких обставин нічого дивуватися, коли за своїм особистим горем людина не завжди чітко та ясно бачить горе інших людей. І тоді зміст наведеного вислову, якщо й не цілком, то частково втрачає свій смисл.

(Далі буде)

Одержано 15.08.90.

В воспоминаниях очевидца голода начала 30-х годов рассказывается о реальном факте написания крестьянами села Луценок Полтавской области письма-протеста на имя Сталина и об обстоятельствах, при которых это происходило.